

A LÁSZLÓ-ÉNEK KELETI FORRÁSAI

I. László király és a görög kereszténység

A bizánci–magyar történelmi kapcsolatok Árpád-kori szakasza az eddig feltárt sok értékes összefüggés ellenére is még alig ismert terület, főképp az irodalomtörténetírás számára. A bizánci keresztény kultúra magyarországi recepciójának története még nincs megírva, s amíg ezt nélkülözzük, addig csak lépésről lépésre lehet haladni a problémák útvesztőjében. A historikum főbb mozzanatai ismertek ugyan, de minden részletkérdés tisztázásához alapkutatásokat kell végezni. Hiába tudjuk például a görög egyház hazai történetének etapjait a X. század derekára datálható kezdetektől a latinokkal való szimbiózison át a III. Béla-kori tetőzésig, majd a IV. lateráni zsinat végzései következtében bekövetkező gyors hanyatlásig, ha olyan időszakok irodalomtörténeti vetületéről mit sem tudunk, mint pl. I. László király kora. Pedig László alakjával szorosan összefonódnak a keleti egyház sorsfordulói Magyarországon. Hercegségének hosszúra nyúlt szakasza regényes epizódok ihletőjévé vált az irodalomban, a királyi hatalom gyakorlásakor pedig ő maga egyértelműen vallott keleti keresztény beállítottságáról. A szabolcsi zsinat (1092) végzései – régóta tudjuk – követendő ősi magyar szokásnak nevezik a hajdanai bizánci rendelkezéseket (papi coelibatus, böjti időszak), s kiutasítással fenyegeti azokat az olaszokat (= latinokat), akik nem hajlandók ezeket tiszteletben tartani. A monostorokat pedig ugyanez a zsinat kivette a pápa közvetlen hatásköre alól s a püspököké alá helyezte. Ennyi nyilvánvaló pozitívum felburjánoztatta a mendemondákat is László király személye körül. A Moszkvai Évkönyv (az orosz évkönyvek voskresenski kézírata) az 1248. évnél tudni vél egy romantikus történetet arról, mi húzódik meg a király magatartása mögött: „Az említett Vlaslov király szintén a római egyház követője vala, mígnem eljőve hozzá sz. Szabbás szerb érsek és visszatértette a tiszta keresztény görög hitre, nem nyilvánosan, hanem titokban, mert félt a magyarok felkelésétől. Szent Szabbás 5 hónapig időzött nála, tanítgatva őt, s aztán visszatért övéihez, egy papot hagyva nála, aki mint a szolgák egyike éldegélt ottan.” (Hodinka Antal fordítása.)

László király bizánci kapcsolatainak nemcsak személyes, de családi jellegű vonatkozása is van: leánya, Piroska (*Παρασκα*), a világbirodalom császárnéja lett Eiréné (*Ειρήνη*) néven. De nem a király életében, hanem halála után (1105). Ez a momentum figyelemre méltó, mert elárulja, hogy a magyar királyi udvar bizánci kapcsolatai I. László halála után is töretlenül maradtak, ennél fogva viszont joggal feltételezhetjük, hogy a király emlékét görög szellemtől nem idegen udvarban esetleg maguk a görög papok is ápolták. Olyan probléma ez, amely megérdemli az alaposabb vizsgáldást.¹

A bizánci harcos szentek

Ahhoz, hogy valaki kiérdemelje a középkorban a „szent” titulust, nem kellett feltétlenül klerikusnak lennie. A fogalom átlagon felül való emelkedést, az erkölcsi értelemben vett magasrendűséget, az érények olyan ritka együttesét jelentette, amelyet a görög *ἀρετή* fog össze. Bizánc népszerű harcos szentjei között is voltak világiak, akik szolgálataikkal kiérdemelték az egyház hivatalos tiszteletét.

Az egyik ünnepe, a legrégebbi, András apostol volt, aki a legenda szerint 807-ben, I. Niképhorosz császár idejében, halálából visszatérve személyesen harcolt a szlávok ellen Bizánc falainál (Kónsztantinosz Porphyrogenétosz feljegyzése). A másik harcos szent Theodor volt. Legendáiban szintén előfordult az a jelenet, amikor az őt segítségül hívóknak megjelenik és diadalt arat az ellenségén. Hérakleiosz császár uralkodása alatt a perzsák ellen harcoló görögök esküvel bizonygatták, hogy

Theodor a katonák soraiban harcolt a győzelem kivívásáig. A harmadik Demeter volt, a bizánci harcos szentek egyik legünnepeltebbje. Kultuszának központja Szaloniki volt, ahol az V. században már templom állott tiszteletére. Maga Demeter feltehetően Sirmiumban született, ami kulcsot ad pannóniai kultuszának magyarázatához is. Legrégibb legendájának egyik epizódja arról tudósít, hogy Maurikiosz császár idejében avarok ostromolták Szalonikit (597-ben). Ebben a fenyegetett helyzetben megjelent Demeter a falaknál és elriasztotta a barbár ellenséget. Más, későbbi legendáiban is előfordul a halálból visszatérés motívuma, és ezekben Demeter rendszerint fehér lovon, fehér köpenyben, tűzszerű ragyogásban jelenik meg a bizánci csapatok élén.

Hozzá hasonló volt György is. Eleinte csak egyike volt a bizánci harcos szenteknek, és az ő legendáiból sem hiányzott a többiekre is jellemző kritérium (segítségnyújtás sírból felkelve), de később Demeterrel együtt, sőt vele szemben is, kiemelkedett közülük (*τροπαιοφόρος*). Alakja a görög hagiográfiában fokozatos fejlődésen ment keresztül. Kappadókiában mártír, később görög földön a XI. században szent (előbb gyalogos, majd lovas), végül a X. századtól már sárkányölő hős. Bár a sárkánnyal való viaskodás is határozott teológiai eszmei tartalmat hordozott, a Jó és a Rossz harcát, illetve aktualizálva: a kereszténység és pogányság, eretnekség közötti párviadalt, mégis Bizáncban a harcos (*δπλαφόρος, τροπαιοφόρος*) szent alakja vált a hivatalos kultusz elfogadott szimbólumává. Képmása rákerült a bizánci pénzekre, pecsétekre, ott volt a Komnénoszok és Palailogoszok pénzein is. Jellegzetes átalakuláson megy át a György alakjával foglalkozó hagiografikus irodalom is. A V–XI. század között négy redakción esik át legendája, a XI. századi már a harcos szentet ünnepli benne, csodatételei között azonban csak a XI. század végén, zömében a XI–XIII. században fordul elő a sárkányölés motívuma.

Mindebből következik, hogy György bizánci kultuszában kétirányú fejlődés figyelhető meg: 1. A hivatalos tiszteletadás a harcos szentnek szól (aki mirákulumaiban egyesíti a többi katonaszent erejéit); 2. A nyugat-európai közvélemény pedig mohó érdeklődéssel fordult a lovagi társadalom fantáziáját megmozgató sárkányviadal költőien érdekfeszítő históriája felé. Csak egy-egy, mégis sokatmondó példa a kultusz szétválásához: Moszkva védőszentje a *δπλαφόρος*, Velence fő védőszentje ellenben a *δρακοντοφόρος*.

A bizánci harcos szentek magyarországi tisztelete

A magyarság igen korai, már a honfoglalást megelőző időkig visszanyúló szoros kapcsolata a bizánci birodalommal, magyarázza, hogy a harcos szentek – elsősorban Demeter és György – tisztelete hamar kimutatható a Kárpát-medencében. Demeter neve és arcképe először a VII. (Dukas) Mihály görög császár által küldött abroncskoronán fordul elő (1075). A XI–XIII. századi hazai misszálék tanúsága szerint jelentős kultusza van. A feldebrői atemplom XII. századi kifestése három bizánci harcos szent alakját őrzi. Névalírás, illetve mindenféle támpont hiányában csak feltételezni lehet, hogy talán ő az egyik. Nevét viseli a XIII. században említett – de korábbi alapítású – Száva-szentdemeter görög monostora is. A XV. században Váradon áll egy Demeternek szentelt kápolna, ami László király városában a harcos szent kultuszának fontos emléke. Ez nyilván azzal is összefügg, hogy a magyar koronán szerepel, és ezért a nyugati rítusúak számára is tekintély. Ezt a feltevést látszik alátámasztani az Acta Sanctorum Hungariae 1744-es nagyszombati kiadása is, mely szerint Demeter Magyarország patrónusa. Ha kultusza élt hazánkban és különösképpen Váradon, akkor nyilván legendáinak egyes epizódjai sem mentek feledésbe (Dubnici krónika).

György, a „nagy mártír”, még szélesebb körű tiszteletnek örvendett. A magyar történelemben először 1004-ben bukkan fel. István király szövetséget köt II. Baszileiosz császárral, támogatásával elfoglalja Szkopjét, ahonnan magával vízi hazájába a keleti kereszténység féltett kincsét, György vértanú és harcos szent ereklyéit. A veszprémi egyháznak, ahol Imre herceg szüzességi fogadalmat tett, György a tituláris szentje. A Gellértről szóló Legenda Maior szerint 1028–1030 táján Csanád vezér György segítségét kéri, mielőtt Ajtonnyal megütközne, majd a győzelem után Györgynek szentelt monostort emeltet Oroszlánosban. 1075-ben I. Géza megkapja az úgynevezett Corona Graecat, melynek egyik zománcképe Györgyöt ábrázolja. A XI–XII. században alapítják Esztergomban a Szent György vértanúról elnevezett zöldmezei (de viride campo) apátságot, mely a török időkig fennáll. A XII. századból származó feldebrői kriptaszentély-kifestés három bizánci harcos szentje között –

Demeter mellett – minden bizonnyal György is ott van, de azonosíthatatlan. 1225–1235 között épül Veszprémben a Szent György kápolna. 1220-ban alapítják a jáki apátsági templomot, melynek tituláris szentje Sárkányölő Szent György (képe a belső falon, szobra a kapu fölött kívül). Ez az első hatás, mely az italo bizantín *δρακοντοφόρος* divathullám hazai jelentkezését bizonyítja. Politikai vetülete is van a György-kultusznak: 1326-ban Károly Róbert megalapítja a Szent György-lovagróndet (Societas Fraternalitatis militie titulo Sancti Georgii insignata), Luxemburgi Zsigmond pedig 1408. december 13-án a bárókból álló Sárkányos Társaságot.

Ez már fordulópont a hazai György-kultusz történetében, ettől fogva Kelet és Nyugat találkozik benne. Az összeolvadás tendenciáját mutatja az esztergomi káptalan 1397-es vizitációs jegyzőkönyve, ahol már együtt szerepel a Szent György- és a Szent László-oltár. Ám a közfelfogást mégsem ez szentesíti, hanem a Kolozsvári testvérek, Márton és György két lovasszobra: Sárkányölő Szent György és Pozsony-szentgyörgyön (1373) és László királyé Váradon (1390 k.).

Ezek az utak vezettek a harcos szentek kultuszától Magyarországra vagy közvetlenül Bizáncból, vagy kerülő úton Nyugat-Európán át. De volt egy – nem közvetlen és nem is italo bizantín – másik út is.

A bizánci harcos szentek kijevi kultusza

A kijevi Rusz és Magyarország nagyjából egy időben, a X. században kezdte meg keresztény kultúrájának alapvetését, ami sok párhuzamosságot eredményezett a két fiatal állam fejlődésében. Ruszban is a bizánci egyház indította el és inspirálta a hamar „nemzetivé” vált egyházi közgondolkodást. Az első inspirálók egyike a harcos szentek népszerűsítése volt, új környezetben. Demeter tiszteletét korán hozták ugyan be (XI. sz. második fele), de még így is jelentősen megelőzte őt György. Ez természetes is, hiszen a kijevi Rusz számára létszükséglet volt a részfejedelemségek megszüntetése, a területi és politikai egységesítés. Az ezzel járó harcok segítői (miként nálunk Csanád esetében) ki mások lehettek volna, mint a bizánci harcos szentek, elsősorban is György, a *τροπαιοφόρος*.

Szent György tisztelete már a X. században elterjedt, de mindenkinél többet tett ennek érdekében Jaroszlav nagyfejedelem a XI. században, ami nyilván összefügg azzal, hogy ő maga is ezt a nevet kapta a keresztységben. 1037-ben Kijevben György-kolostort alapított, a kolostori templom tituláris szentje szintén Szent György volt. Az általa alapított Szophia székesegyházban oldalkápolnát emeltetett Györgynek. 1030-ban várost alapított Jurjev néven, azonkívül érméit, pecséteit is György arcképe díszítette. Jaroszlav vitte Novgorodba is Szent György kultuszát, melynek emléke Vsevolod Msztjiszlav novgorodi fejedelem 1119-ben alapított Jurjev-kolostora. Kijev és Novgorod után a Vlagyimir-Szuzdal-i fejedelemségben is találkozunk a kultusszal. 1234-ben Jurij Dolgorukij templomot emeltet Jurjev-Polszkójban Szent György tiszteletére s ezenkívül nemcsak ő, de az 1238-ban elesett Georgij Vsevolodovics nagyfejedelem bélyegzőire is felvésték a szent alakját.

Ezek a korai ábrázolások mindig a harcos (*δρακοντοφόρος*) szentet formálták ki, rendszerint álló alakban pajzsosan, lándzsásan (jurjev-polszkói székesegyház reliefsje), illetve vállán nyugvó karddal (XII. századi ikon a Jurjev-kolostorban, s bár a laodikeai sárkány legyőzésének történetét már lefordította görögből oroszra Jaroszlav nagyfejedelem (XI. század), a voltaképpeni ikonográfiai típusváltás csak a XIII. században következett be Ruszban. A XIV–XV. században már határozottan kedvelt témává lépett elő, mely háttérbe szorította ugyan a harcos Györgyöt, de kiszorítani nem tudta. Amikor a XIV. század elejétől Moszkva vette át a kijevi Rusz politikai, egyházi és szellemi vezető szerepét, és a kijevi metropolita – címét megtartva – szintén Moszkvába tette át a székhelyét, a György-kultusz ott is felvirágzott. Dmitrij Donszkój óta őt tekintették Moszkva védőszentjének, de a vértanú és a harcost tisztelték benne, nem a sárkányölőt, – ami szintén a társadalmi-politikai viszonyok tükröződése volt, minthogy Moszkva vezette végül is sikerre a részfejedelmek ellen vívott egységesítő harcot.

Hagiográfia és hercegéletrajz. Borisz és Gleb története

A kijevi hagiografikus irodalom görög művek fordításával indult – a nyitómű stílusosan „Görög filozófus beszéde” –, bizánci műfajokat honosított meg (legendák, törvénytárgyak stb.) grécizmusokkal kevert orosz nyelven, retorikus igényű ékes stílusban. A fejlődés ügyére nézve korszakos

jelentőségű volt a kijevi Barlangkolostor létrejötte. Az orosz Őskronika szerint ez 1051-ben történt, egyazon évben azzal, amikor Ilarion orosz metropolita lett, de ezt inkább szimbolikusan kell tekinteni. Az előzmények a XI. század 30-as éveire nyúlnak vissza, s ettől fogva a kolostor évszázadokon át vezető szerepet töltött be Rusz életében. Értékes könyvtára, scriptoriuma a középkori irodalom műhelyévé avatta (magyar könyvfestő is dolgozott benne). A XIII. század 20-as éveiben itt készültek a híres barlangkolostori paterikonok (tematikus legendagyűjtemények), az orosz hagiográfia alapvető művei. De mellette a világi műfajok sem voltak elhanyagolva (krónikák, évkönyvek).

Az egyházi legendák és a világi mondák nehezen kijelölhető határmezsgyéjén foglalnak helyet az úgynevezett „hercegletrajzok”. Ez a műfaj volt hivatva megteremteni a sajátosan orosz keresztény irodalmat. Az elnevezés arra utal, hogy az elbeszélések hősei fejedelmi személyek, akik meghonosították orosz földön a kereszténységet. A feldolgozás forrásául rendszerint rövid krónikás tudósítás szolgált, majd a többszöri átdolgozás során egyre több szépirodalmi elemmel gazdagodva nyerte el végső alakját a Barlangkolostor paterikonjában. A hercegletrajzok eszmei és tematikus szempontból két nagy csoportra oszthatók. Az elsőhöz azok a legendás történetek tartoznak, amelyek a kijevi Rusz ősapostolait, térítőit dicsőítik: Olga hercegnőt és unokáját, Vlagyimir herceget. A másik csoporthoz azokat a mondai hitelű legendákat számítják, melyek vértanú hercegek emlékét örökítették meg, mint pl. Mihail Csernyigovszkij, Andrej Bogoljubszkij, a Rurik-házból való Borisz és Gleb stb.

Valamennyi hercegletrajz közül Borisz és Gleb élete és mártírhalála vált a legnépszerűbbé. A történet alapjához azok az értesülések adtak drámai elemeket, melyek Bölcs Jaroszlav kijevi trónjának megszilárdításáról tanúskodnak. Vlagyimir és fia, Jaroszlav között éles ellentétek robbantak ki Novgorod birtoklásáért. Az apa és fia egymás ellen fordult, miközben hatalmas besenyő támadás zúdult Ruszra és ez megosztotta az erőket. A kijevi közösség Borisz rosztovi herceggel az élen harcba szállt ellenük. A kritikus helyzetben újabb belső hatalmi feszültség súlyosbította a helyzetet: Vlagyimir meghalt és a trónt mostohafia, Szvjatopolk követelte magának. A bojárok azonban Borisz herceget akarták utódnak, ezért Szvjatopolk elhatározta, hogy örökös öccseit megöleti. A bojárok értesítették pártfogoltjukat a leselkedő veszedelemről és kérve kérték: „Az egész szövetség téged akar megválasztani, menj és ülj Kijevben a trónra.” Borisz azonban habozott s így válaszolt nekik: „Nem emelhetek kezét idősebb testvéremre; hiszen ő nékem atyám helyett atyám.” (Iglói Endre fordítása). S ez lett a veszte. A katonai táborban az Alta folyónál Szvjatopolk csatlói megrohanták és megölték. Hasonló sorsra jutott Vlagyimir kisebbik fia, Gleb is, a muromi herceg. Ekkor szállt harcba Jaroszlav. Fellépett Szvjatopolk ellen, legyőzte és nagyfejedelem lett.

A feudális alárendeltség törvénye Borisz és Gleb jellemében pregnánsan jut kifejezésre: nem emelnek kezét bátyjukra, noha tudják, hogy jogot formálhatnak a fejedelmi trónra, ehelyett békés belenyugvással vállalják a biztos mártírhalált. Ez a keresztényi jámborság viszont azt a különös isteni kegyet hozza meg nekik, hogy csodákat tehetnek, és végső fokon Rusz égi oltalmazói lehessenek, Borisz és Gleb mondája tehát reprezentatív képviselője az orosz keresztény hagiográfiának.

Így vált el az út a görög legendák világától a sajátosan orosz irodalomfejlődés irányába. Elvált, de nem egy csapásra, mert hát a bizánci legendairódoma rekvizitumai elevenen ható erőnek bizonyultak még jó ideig. És ez megmutatkozik Borisz és Gleb legendájának fejlődési fázisain is. A két herceg eleinte vértanú szent volt (mint Szent György), utóbb mint kardforgató világi katonák: harcos szentek lettek (mint Szent György). Átfejlődésük jól nyomon követhető az 1160-as években alapított Cyrill-templom ikonográfiai programján, ahol Borisz és Gleb, mint harcos szentek állnak Szent György és Szent Demeter társaságában. A novgorodi ikonok már ezt a kettős (mártír harcos) attributumot alkalmazták rájuk. A hercegek és György legendáinak metamorfózisa tehát teljesen azonos, mint ahogyan további útjuk során kultuszuk kölcsönhatása is folyamatos.

Bizánc – Kijev – Magyarország

A bizánci harcos szentek kijevi recepciója megszokott hagiográfikus jelenséggel zárult: harcos szenteket formált orosz keresztény hercegekből. Az attributumoknak ez a rávitele természetesen nem érintette a legendák hitelességét, mivel a hagiográfia nem történetírás. Azokat az erényeket azonban jól kifejezték ezáltal, amelyek az írónak (Jákob szerzetes? Lázár perejaszlavi püspök?) vagy átdolgozóknak szándékában állt. A Kijevből Magyarországra átkerült György-kultusz esetében tehát éppúgy kell

számolni Borisz és Gleb legendájának átkerülésével, mint a *δηλοφωρος* utóéletében. És ezt az átkerülést több szempontból is valószínűnek kell tartanunk: politikai kapcsolataink révén és ezzel összefüggésben egyházi, irodalmi és művészeti vonatkozásban egyaránt.

Ami a történelmi kapcsolatokat illeti, bőven van adat a kijevi–magyar összeköttetésekre. 1000-ben magyar követés megy Kijevbe István királytól. Ekkortájt hal meg az úgynevezett „Hojnovszkij-szablya” ismeretlen kijevi főrangú tulajdonosa (a kard magyar munka). Imre herceg testőrségében kijevi oroszok is vannak. A XI. század közepén Kijev és Regensburg között a nemzetközi állomáshely Esztergom. 1073-ban László herceg a kijevi Ruszba megy a nagyfejedelem segítségére. 1112-ben Kálmán király második felesége, Eufémia, Vlagyimir Vszevolodovics Monomah szuzdali és perejaszlavi fejedelem leánya. A királynénak 1114 táján hűtlenség miatt távoznia kell az országból. 1123-ban II. István támogatja a trónfosztott Jaroszlav ladoméri orosz fejedelmet. 1132-ben Eufémia fia, a trónkövetelő Borisz, magyar és orosz egyesült sereggel harcol II. (Vak) Béla ellen a Sajó menti ütközetben, de vereséget szenved. 1139-ben II. (Vak) Béla támogatja Jaropolk kijevi nagyfejedelem harcát a csernyigovi fejedelem ellen. 1146-ban II. Géza feleségül veszi Eufrozinát, Izjaszlav Msztiszlovics Volinszkij kijevi nagyfejedelem testvérét. 1148-ban II. Géza sereggel segíti a nagyfejedelmet a csernyigovi fejedelem ellen. 1149-ben a trónjáról előzőtt Izjaszlav nagyfejedelem Kijevből Ladomériba menekül és segítséget kér II. Gézától. 1150-ben a nagyúri pártharcok miatt visszatér II. Gézával Magyarországra jön Izjaszlav öccse, Vladimir. 1051-ben Izjaszlav magyar segítséggel visszafoglalja Kijevet, sőt rá egy évre a San folyó mentén legyőzi Vlagyimirko halicsi fejedelmet. A XIII. század elején, 1205-ben, majd szinte megszakítás nélkül minden évben 1221-ig, II. András beleavatkozik a halicsi trónviszálykodásba Kálmán herceg javára.

Ez az időszak, a XI–XII. század, egy eddig nem említett fontos művelődéstörténeti eseménnyel is gazdag: I. András király két keleti rítusú kolostoralapításával: Visegrádon és Tihanyban. A minket jobban érdeklő visegrádirol III. Honorius pápa 1221-i oklevele emlékezik meg mint régi alapításról (XI. század közepi templomának romjait napjainkban tárták fel a Sibrik-dombon). I. András kijevi felesége, Anasztázia, annak idején ide hozta magával szerzeteseit. Visegrád és Esztergom szomszédsága magyarozza meg azt az érdekes adatot is, mely szerint 1217-ben innen Esztergomból mentek mesteremberek építeni a halicsi Szent Panteleémon templomot. Ezek az egyházi kapcsolatokba hajló politikai összeköttetések sejtene engedik, hogy nemcsak diplomáciai érintkezésekről lehetett szó a királyi udvar és a nagyfejedelemiség között, hanem egyháziról, sőt egyházirodamiról is. Ez utóbbi elsősorban a keleti keresztény hagiografikus irodalomra vonatkozhatott, és ez esetben okkal feltételezhető, hogy Kijevből a György-kultuszon kívül eljutott Magyarországra Borisz és Gleb legendája is. Annál is inkább, mert a legendának magyar szereplője is van: György, kinek emlékét az orosz Őskronika az 1015. évnél így örökítette meg: „Borisz megöléséről... És körülvevők a sátrát, mint a dühödt vadállatok és kopjakkal döfködve átszúrták Boriszt és testével védő szolgáját is rajta. Ezt nagyon kedvelte Borisz. Ez az ifjú pedig születésére nézve magyar fiú volt, György nevű, akit Borisz igen kedvelt, annyira, hogy nagy arany kőszötyűt akasztott a nyakába, úgy szolgált előtte. És sok más szolgáját is megölték Borisznak. E Györgynek az arany nyakbavetőjét nem tudták hamarosan leszedni, levágták tehát a fejét és úgy vették le a nyakbavetőt, a fejét meg eldobták, sőt több a testét sem találták a hullák között.” (Hodinka Antal fordítása). A tverji Évkönyv interpolált szövege betoldotta György utolsó szavait is: „Látván azt apródja, rávetette magát, mondván: Ne hagyjalak el, édes uram, hanem amikor a tested szépsége elmúlik, legyek én is méltó életemet befejezni... Ez az apród György nevű magyar volt, fivére annak a Mózesnek, akit Boleszlav foglyul ejtett...” (ua. fordítása). Íme tehát a másik magyar, akiről csak annyit tudni, hogy Borisz halála után, miután testvérét elvesztette, leghamarabb 1031-ben bukkon fel ismét az évkönyvekben, a leendő barlangkolostori közösség tagjai között. Bár semmi adat sem utal rá, nagyon hihetőnek látszik, hogy Mózes 1015 után hazajött Ajtony territóriumába, és csak Marosvár bukását (1028–1030) követően ment vissza Kijevbe, hol scriptor lett, később pedig szentté avatták. Bármilyen legyen is a valóság, nem lehetetlen, hogy ezek a magyar vonatkozások is segíthették Borisz és Gleb mondájának magyarországi megjelenését, lévén ez egyúttal egyházpolitikai érdek is. A befogadás folyamatát pedig csak megkönnyítette a kijevi hercegek kultuszának összefonódása a György-kultusszal. De hozzájárulhatott a legenda befogadásához igényes, szép, határozottan irodalmi értékű szövege is.

Igy alakulhatott ki a XII. század végéig az a bonyolult helyzet a harcos szentek magyarországi tiszteletében, amelyben egyrészt kontaminálódtak a bizánci legendák mirákulumai (György, Demeter

stb.), másrészt egymásra épültek Ruszban a helybeli harcos szentekével (Borisz és Gleb), s így kerültek magyar földre. A harcos szentek attributumai (harc a kereszténységért az eretnekek és pogányok ellen, mártíromság vállalása, lovagi erények, világi fejedelmi hatalom birtoklása) szinte készen álltak arra, hogy beleolvadjanak egy keresztény magyar hagyományt reprezentáló nagy egyéniség jellemvonásaiba. Erre adta meg az alkalmat I. László király 1192-es elevatiója.

A görög kereszténység és a László-ének

A László-hagyomány a szentté avatást követően a XIII. században vált írott és festett, olvasható és szemléltető forrássá. A litteratura és musica középkori egysége a liturgikus irodalomban érvényesül. A XIII. század a László-kultusz kialakulásának kora, mely a hagiográfia törvényszerűségei szerint folyamatos metamorfózisokon megy át a mindenkori eszmetörténeti szükséglet által megszabott irányban és keretek között, a befogadó közösség társadalmi fejlettségétől függően. Ha a görög kereszténység hatását most már nem elvi síkon, hanem szövegre konkretizálva akarjuk áttekinteni, akkor két forrásréteg egymásra épülésére mutathatunk rá. Az egyik a közvetlenül bizánci impulzusokból táplálkozó szövegcsoport, a másik a Kijevi orosz bazilita hagyomány.

a) *A bizánci görög forrásréteg.* A latin László-hagyomány két nagy szövegegységre oszlik: a legendára és vitára. A legendák régebbi, korzendonki szerkezete – mely a XIII. század első felére datálható –, hat csodát sorol fel: 1. a váradi felemelkedés; 2. a szarvascsoda; 3. a holttest Váradra vitele; 4. a hátra csavarodott fejű ember; 5. a csillagszoda; 6. az ezüstpál. A vita, melyet a krónikás hagyomány a Képes Krónikában őrzött meg, három csodatételt tartalmaz: 1. a váci-szarvasjelenés; 2. Salamon király pozsonyi látomása; 3. az 1345-i patrocínium csoda. Az összesen kilenc mirákulumból kettő Nagy Szent Bazil életének egy-egy epizódjával azonos. Az egyik epizód a korzendonki legenda 2. sz. csodája, mely Bazil püspök életével függ össze: a Szent Makrina-legenda. Makrina ugyanis Bazil nagyanyja, hitbeli nevelője volt, magát a történetet is Nazianzi Gergely jegyezte fel a püspökről szóló emlékbeszédében. A másik epizód Nagy Szent Bazil látomásának tárgya, a voltaképpeni Mercurius-legenda. Ha valamit, akkor a rendalapító Bazil életrajzát minden magyarországi bazilita kolostorban betéve kellett, hogy tudják, így e két forráshely orientációs jelentősége igen nagy. A harmadik görög átvétel a korzendonki legenda 1. sz. csodatételével függ össze. A levatio önmagában véve nem ritka eleme ugyan a legendáknak, de a XIII. századot megelőzően mégis az. A László-legenda jelenetével a Niképhórosz által írott görög András-legenda hozható legközelebbi kapcsolatba vagy a vele egykorú (XI. század végi) Szen Iréne legendája, melynek minden eseménye még helyileg is Bizáncban történik. A latin legendairódlomban legkorábban a XI. század második felében bukkant fel az első levatio III. Viktor pápa dialógusaiban (Offa apáca története).

b) *A kijevi orosz bazilita hagyomány.* A diplomáciai és eszmetörténeti adatok alapján nem lehet kétséges, hogy Borisz és Gleb keresztény mártír hercegek és harcos szentek legendája ismert történet volt nálunk. A tragédia 1015-ben játszódott le, s ez jelentősen megelőzte I. András visegrádi monostor-alapítását, továbbá Kijevből hozott feleségének és kíséretének Magyarországra érkezését. A király halálának éve, 1060. tekintendő tehát terminus post quemnek a Borisz-legenda hazánkba jutásával kapcsolatban, míg az ante quem a XIII. század második fele, a barlangkolostori paterikonok szétáradásának időszaka. Ezt a tág időkeretet a Borisz-legenda kései redakciójának legköltségesebb terméke, Borisz jellemzése indokolja. Ugyanis a jelek szerint ez is átkerült még a magyarországi görög monostorokba. Szövege a következő:

О Борисъ, какъ бѣ въ зъръмъ. Съ убо бляговърный Борисъ, бляга корене сый, послушьливъ отцо бѣ, покаярся при всемь отцо. Тълъмь бляше краснь, высокъ, лицъмь кругльмь, плечи велиць, тьнькъ въ чресла, очима добраама, весель лицъмь, борода мала и усъ, младъ бо бѣ еще, свьтяся цесарьскы, крьпкъ тълъмь, всячьскы украшень, акы цвьтъ цвьтый въ уности свои, въ ратьхъ хърьбръ, въ свьтъхъ мудръ и разумьнь при всемь, и блягодать божня цвьтъаше на немь.

„Boriszról, hogyan nézett ki. Ez az istenfélő Borisz nemes törzsokből származott, hallgatott apjára, mindenben engedelmeskedett neki. Teste szép volt, magas, arca kerek, vállalai szélesek, dereka karcsú, szemei jóságosak, arca vidám, kis szakállat és bajuszt viselt, mivel még fiatal volt, császárként tündöklő megjelenésű, teste erős, mindennel földíszített, ifjúságában olyan volt, mint egy virágzó virág. A csaták-

ban bátor, a tanácskozásban bölcs, minden dolgában okos és az isteni adományok virágoztak rajta.” (S. Sárdi Margit fordítása)

A jellemzés képszerűségét Szent Györgyre szabott bizánci és kijevei ikontípusok, valamint az ismeretlen scriptor invenciója magyarázza, a nativitas kiemelését pedig nemcsak az enkómionban elvárható teljesség, hanem a bizánci egyházban élő ógörög irodalmi tradíció is. A keleti egyház középkori gyakorlatában hagyományként élt tovább az a szophoklészi gondolat, mely szerint igazi nagy jellem, heroikus lélek csak királyi sarj vagy fejedelmi szülők gyermeke lehet. Ezt a felfogást tovább erősítette a nyugati hagiografikus hagyomány, a latin iskolázottság. A kérdés bonyolultságát csak jelzi, de nem érzékelteti kellően az a körülmény, hogy bizánci eszmeiséget a magyar középkor irodalmában nem is lehet másutt keresni, mint a latinítás álarca mögött. E megfontolás alapján kell tovább nyomozni a Borisz-jellemzés magyar utóéletét illetően a latin László-legendák világában.

A XV. századira datált mondsee-i legenda, mely narratív modorához képest tüntetően ékes stílusban jellemzi László királyt, mintegy alludál ősforrására: „*Erat enim manu fortis et visu desiderabilis et secundum phisonomiam (sic!) leonis magnas habens extremitates. Statura quippe procerus, caterisque hominibus a humero praeeminens, ita quod exuberante in ipso donorum plenitudine, ipsa quoque corporis species regio dyademate dignum ipsum declararet.*” Vagyis: „Erős a karja és szép az arca és miként oroszlán, széles vállú. Sudár természetével mindenkinél vállal magasabb volt. Így aztán bővelkedett lelki jó adományokkal is, de maga a testi megjelenése is a királyi koronára őt méltónak mutatta.” (Mezey László fordítása)

Ez a László-portré nem oldódott fel a hagiografikus közhelyek hatására, sem a XV. századig, sem a század folyamán, legalábbis addig az időpontig, míg a László-ének latin eredetije meg nem született. Hogy ez mikor történt, efelől egyelőre nagy a bizonytalanság, de ha elfogadjuk a latin vers 7. versszakának 3. sorát („*Oleum sudat sanctum sepulchrum*”) idézetként Janus váradi búcsúversében („*Sudarunt liquidum sepulchra nectar*”), akkor annyit máris mondhatunk, hogy 1458–59 telén a latin László-ének már készen lehetett, ismert volt (a váradi vers 1451-es datálása nem meggyőző). Ami viszont sokkal kézzelfoghatóbb tény – hogy visszatérjünk Borisz jellemzéséhez –, az, hogy az orosz szöveg nemcsak a mondsee-i legendában él tovább, hanem a latin (s így a magyar) László-énekben is.

блага корене сѣи

(„nemes törzsökből származott”)

Tu nam Hunnorum regia proles

Magyarorzagnak wag keraly mağzatt'a

ТЬЛЪМЬ БЯШЕ КРАСЪНЪ

(„Teste szép volt”)

Tu membris sanus

Tagodban ekes

ВЫСОКЪ. . . ПЛЕЧИ ВЕЛИЦЪ

(„magas, vállalai szélesek”)

Humeris tuis altior cunctis

valladtwl fogwa mendeneknel magasb

ЛИЦЪМЬ КРУГЛЪМЬ

(„arca kerek”)

Tu vultu plenus

Te archwl tell'es

ОЧИМА ДОБРААМА

(„szemei jószágosak”)

Tu et aspectu desiderabilis

tekentetedben embereknel kedwesb

МЛАДЪ БО БЪ ЕЩЕ

(„Mivel még fiatal volt”)

Dum adhuc juvenis aetate fores

mykoron meglen yffwydad volnal

vagy:

Tu cum esses tener aetate

Mykoron meglen germedged volnal

СВЯТЯСЯ ЦЕСАРЬСКИ

(„császárként tündöklő megjelenésű”)

Specie sola imperio dignus

Chak zepseged Chasarsagra melto

КРЫПЪКЪ ТЪЛЪМЪ

(„teste erős”)

Tu manu fortis

karodban erőqs

ВСЯЧЬСКИ УКРАШЕНЪ

(„mindennel földíszített”)

forma decorus

thermetedben disces

ВЪ РАТЬХЪ ХЪРЪБРЪ

(„A csatákban bátor”)

Tu corde audax

zywedben bator

ВЪ СВЪВЪТХЪ МУДРЪ

(„a tanácskozásban bölcs”)

In verbis dulcis

bezededben ekes

A Borisz-jellemzésen kívül van még két olyan frázisa a latin László-éneknek, amely bizánci vonatkozású kommentárral megvilágosítható. Az első frázishoz három idézet tartozik: „Dejicis cunctos tecum dimicantes” (10. vsz.) azaz „Iam mendenth the eytez ky teweled kwzdyk”; „Tu metus orbis Theucris vocabaris” (16. vsz.), azaz „therekek mondotak feld felelmen[ek]”; „Sola fama tua cunctos terrebant” (17. vsz.) azaz „merth [ch]jak hyred my[n]denek rethechtek”; valamennyi már a XI. századi görög György-legendákban toposznak számít („tekintete félelmet keltett mindenkiben, aki csak ránézett”). A másik kritikás hely: „Ob hoc es dictus Bator Ladislaus” (12. vsz.). Ez a latinba kevert magyar szórvány nem állítható párhuzamba a Képes Krónika „Bator Opos”-ával, mert ami a versben epitheton ornans, az a krónikában nemzetségnév. A Báthoriak családi hagyománya Opos vitézt ősként tiszteli, hősi harcát pedig Szent György sárkányölő gigászi küzdelméhez hasonlítja. Innen ered a Báthoriak sárkányos címere (a humanista Báthori Miklós váci márványcímere ma is megvan), valamint ugyancsak erre vezethető vissza a Nyírség folklórájának sárkányölő-hagyománya is. A „bátor” epithetonnak természetesen semmi köze László király családi hagyományaihoz, mert ez szintén a Keletről jött György-kultusz része. Adatunk van rá, hogy a XIV–XV. századi Moszkvában így nevezték védőszentjüket (Егоръ Храбрый). Ennek a szokásnak Magyarországra kerülése az intenzív kijevi kapcsolatok révén is elképzelhető lenne, de közvetlen adatunk is van rá, hogy 1442-ben Váradon járt egy Moszkva környéki orosz szerzetes, Pachomij, így a legjobb helyen propagálhatta a „bátor” jelzót (melyet a magyar krónikás hagyomány Lászlóval kapcsolatban nem is ismer). György és László attribútumainak kölcsönössége ekkorra azonban már nem kizárt, sőt szinte biztos, így a rávitelnek aligha volt bármi akadálya. Ezért a latin verzió keletkezéstörténetében 1442 a terminus post quem is egyúttal.

Nagyon valószínű, hogy a latin László-ének keletkezési helye is valahol az ország keleti részében keresendő, mely hagyományos bázisa a bizánci rítusú kereszténységnek a X. századtól fogva, megszakítás nélkül. De ha szűkítjük a kört, Várad felé mutatnak az adatok. Például: Borisz és Gleb mondája név szerint említi Szent Demetert, mint harcos szentet, akihez hasonlóvá váltak a hercegek, ugyanakkor tudunk a XV. századból egy Demeternek szentelt váradi kápolna létezéséről. Ez a körülmény nemcsak a hagyományörzés tényét magyarázza meg, hanem a patrocinium-csoda megújulását is, Lászlóra ruházva át. Mindez a mirákulum éppen abban a Dubnici krónikában maradt fenn, amely Váradon készült, és Janus Pannoniusnak épp abban a váradi búcsúversében visszhangzik, melynek előbb már idézett citátuma a latin László-ének datálásához kulcsfontosságú. Várad centrális szerepe igazolódik akkor is, ha a folytatást nézzük: lovagkirály-kultusz és görög kereszténység iránti szimpátia egyszerre van jelen Mátyás király udvarában („kettős keresztből hármast kereszt”, Hess András Nagy Szent Bazil-kiadványa stb.). A Várad–Buda közötti közvetítő szerepkörből aligha maradt ki Vitéz és Janus.

A görög egyházi környezet hatásának feltételezése lehetővé teszi a magyar változat megszületésének magyarázatát is, ugyanis a bizánci egyházban mindig érzék az anyanyelv megbecsülése iránt (liturgia). Mivelhogy a magyar nyelvű László-ének nem liturgikus szöveg sem keleti, sem nyugati értelemben (dallama is csak a XVI. századi Bornemisza-énekeskönyvből ismeretes), keletkezését a nem létező egyházi szükséglet helyett a létező egyházi gyakorlattal lehetne leginkább megmagyarázni. Abból a körülményből pedig, hogy a magyar verzió szorosan – de nem problémamentesen – kapcsolódik a latinhoz, semmi egyéb nem következik, mint hogy jó fordítással van dolgunk. Mert még mindig cáfolatra vár az 1936-ban elhangzott ellenvetés: „... a latin ének semmit sem kölcsönöz a magyarból... A latin énekből tehát meg lehet érteni a magyar ének sajátosságait... A magyar korántsem ilyen szerencsés. Ha eredetinek gondolom, nem fejt meg semmit...” (Horváth Cyrill). Eredetiséget középkori viszonyok között ott kell keresni, ahol a fordítás a magyarosság, a magyaros verselés irányába – ha bizonytalanul is, de tehetségre vallóan, invenciózusan – eltér. S ez elsőként a középkori magyar költészetben nem a magyar nyelvű László-ének esetében, hanem már jóval korábban, az Ómagyar Mária-Siralomban jelentkezik.

A dolgozat témakörének magyar szakirodalma kevés, ezért a kifejtéshez szükséges adatokat idézőjel nélkül voltam kénytelen idézni az alább felsorolt irodalomból.

Szövegek: Chrestomathia a középkori orosz irodalomból. Szerk.: N. K. GUDZIJ. Moszkva, 1952. (oroszul); *Rerum Hungaricarum monumenta Arpadiana.* Ed.: Stephanus Ladislaus ENDLICHER. Sangalli, 1848.; *Athleta patriae.* Szent László-tanulmányok. Szerk., MEZEY László. Bp. 1980.; *Középkori magyar verseink.* Kiad. HORVÁTH Cyrill. Bp. 1921.; *Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai.* Ford. és kiad., HODINKA Antal. Bp. 1916. (oroszul és magyarul); *Az orosz irodalom kistükré.* Szerk., bev. és részben ford. IGLÓI Endre. Bp. 1981.; Borisz jellemzésének magyar fordítását S. SÁRDI Margit a jelen tanulmány számára készítette.

Irodalom: SÁNTHA György, A harcos szentek bizánci legendái. Bp. 1943. – LAZAREV, Viktor, *Középkori orosz festészet.* Bp. 1975. – LAZAREV, Viktor, *Bizánci festészet.* Bp. 1979. – *Az orosz irodalom kistükré.* Szerk., bev. és részben ford., IGLÓI Endre. Bp. 1981. 7–35. passim – IGLÓI Endre, *Magyar Mózes legendája.* FK 1962. – MORAVCSIK Gyula, *Szent László leánya és a bizánci Pantokrator-monostor.* Bp.–Konstantinápoly, 1923. – HORVÁTH Cyrill, *Szent László-legendáink eredetéről.* Bp. 1928. – MEZEY László, *Athleta patriae. A korai László-irodalom kialakulása,* In *Athleta patriae* c. tanulmánykötetben, Bp. 1980. 19–55. (L. még ugyanebből a kötetből TÖRÖK József és LUKÁCS Zsuzsa cikkeit, passim) – HORVÁTH Cyrill, *László-versekről.* ItK 1936. – CSÁSZÁR Elemér, *A középkori magyar vers ritmusa.* Bp. 1929. (A középkori magyar vers eredetiségének megítéléséhez alapvető) – *Az egész problémakör átfogó segédeszközei:* KAZSDAN, A. P.–LITAVRIN, G. G., *Bizánc rövid története.* Bp. 1961. – *Az ukrán irodalom története.* I. Szerk., L. E. MAHNOVEC. Kijev, 1967. (ukránul. Főleg: 120–125.) – TIMKÓ Imre, *Keleti kereszténység, keleti egyházak.* Bp. 1971. – TÓTH Melinda, *Árpád-kori falfestészet.* Bp. 1974. – GUNST Péter (1979) és BENDA Kálmán (1981) történeti adatairól. Itt köszönöm meg HEGEDŰS József (Bodrogkeresztúr) mindenre kiterjedő, hasznos baráti tanácsait is.

nyofe
metoóó